

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 15 (2022)

Η εξαφάνιση της Ισμήνης

Θεόδωρος Ζερβόπουλος

doi: [10.12681/ethiki.30736](https://doi.org/10.12681/ethiki.30736)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ζερβόπουλος Θ. (2022). Η εξαφάνιση της Ισμήνης. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (15), 71–77.
<https://doi.org/10.12681/ethiki.30736>

Η εξαφάνιση της Ισμήνης

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΖΕΡΒΟΠΟΥΛΟΣ

Περίληψη: Ο Georg Friedrich Wilhelm Hegel υπήρξε στην εποχή του ένας από τους μεγαλύτερους θαυμαστές της *Αντιγόνης* του Σοφοκλή.¹ Ήταν τέτοια η επίδραση του έργου στη σκέψη του, ώστε, είτε με ευθείες αναφορές είτε με υπαινιγμούς, βάσισε σε αυτό τόσο τη θεωρία του για την αρχαία τραγωδία, όσο και εκείνη που αφορούσε την κατάρρευση του αρχαιοελληνικού κόσμου.² Η πρωτότυπου χαρακτήρα εγελιανή ανάγνωση άφησε τα ίχνη της σε μεταγενέστερους στοχαστές,³ μεταξύ άλλων στον Søren Kierkegaard, ο οποίος διαπραγματεύτηκε την *Αντιγόνη* στη βάση της αισθητικής θεωρίας του Γερμανού φιλοσόφου. Είναι ενδιαφέρον ότι, για τους δικούς του λόγους ο καθένας, αμφότεροι αποσιωπούν την παρουσία της αδελφής της ηρωίδας, Ισμήνης, από τις θεωρήσεις τους. Σκοπός του παρόντος, λοιπόν, είναι να αναδείξει τις αιτίες εξαφάνισης από τα πονήματά τους της φιγούρας αυτής, της οποίας, τελικά, η σημασία ίσως είναι πιο κομβική από ό,τι το μέγεθος του ρόλου υπαγορεύει.

Λέξεις-κλειδιά: Hegel; Kierkegaard; Αντιγόνη; Σύγκρουση; Κατάρα

Στο έργο του Σοφοκλή,⁵ η Ισμήνη εμφανίζεται δύο φορές, στον Πρόλογο και στην Τρίτη Σκηνή του Δευτέρου Επεισοδίου. Στην πρώτη περίπτωση,⁶ αφού, αρχικά, η Αντιγόνη την ενημερώνει για τη βασιλική προσταγή να μείνει άταφος ο Πολυνείκης και την καλεί να συμπράξει στο να την παραβούν, εκείνη της υπενθυμίζει τη δόλια μοίρα της οικογένειάς τους και υπογραμμίζει τη γυναικεία φύση τους. Επισημαίνει ότι είναι ανίσχυρες απέναντι στους άνδρες, την ανδροκρατούμενη κοσμική εξουσία αλλά και τον νόμο που εκείνοι έχουν

θεσπίσει, και ζητά από την ηρώιδα να επιδείξει σύνεση και υπακοή. Ακόμη, καταδεικνύει την αντικειμενική δυσκολία της πράξης, τον κίνδυνο που εγκυμονεί και τις συνέπειές της εφόσον συλληφθούν. Εντούτοις, αν και αρνείται να συμμετάσχει στην παρανομία, δηλώνει ότι θα κρατήσει μυστικές τις προθέσεις και πράξεις της αδερφής της. Στη συνέχεια,⁷ μετά τη σύλληψη της Αντιγόνης για την παράνομη ταφή και την καταδίκη της, επανεμφανίζεται περίλυπη και δακρυσομένη. Παρόλο που έχει μείνει αμέτοχη, παραδέχεται τη συνενοχή της, καθότι δεν επιθυμεί να απομείνει στη ζωή χωρίς ούτε ένα από τα αγαπημένα της πρόσωπα, αλλά και για να αποδώσει, έστω και με αυτόν τον τρόπο, τιμές στον αδερφό της. Γίνεται στόχος της οργής τόσο του Κρέοντα, ο οποίος έχει ήδη καταδικάσει και αυτήν, θεωρώντας την εσφαλμένα συνένοχη, όσο και της αδερφής της, που την κατηγορεί επειδή δίστασε να παρανομήσει μαζί της. Μάλιστα, η Αντιγόνη δεν αποδέχεται την πρόθεσή της να αυτοθυσιαστεί και παύει να τη θεωρεί έστω συγγενή. Στο τέλος, η Ισμήνη επιχειρεί μάταια να μεταπειεί τον άρχοντα να αλλάξει την καταδικαστική απόφαση. Αργότερα,⁸ καθώς η πλάνη του Κρέοντα αποκαλύπτεται, εκείνος αποφασίζει να της δώσει χάρη.

Ο Hegel υφαίνει τη θεωρία του περί κατάρρευσης του ελληνικού κόσμου⁹ γύρω από δύο στοιχεία της τραγωδίας που πιστεύει πως την επιβεβαιώνουν. Πρωτίστως, παραλληλίζει την αδιαμεσολάβητη σύγκρουση μεταξύ ανθρώπινου και θεϊκού νόμου, πόλης και οίκου και, τελικά, ανδρικής και γυναικείας φύσης, που πιστεύει ότι οδήγησαν στην κατάλυση, με τη σύγκρουση Κρέοντα και Αντιγόνης ως των ιδεατών εκφραστών αυτών των αντίρροπων δυνάμεων, οι οποίοι —απαρασάλευτα προσηλωμένοι στην τήρηση του καθήκοντος με το οποίο αισθάνθηκαν δεσμευμένοι— δεν αντιλήφθηκαν το ανέφικτο της ολοκληρωτικής κατίσχυσης τους επί του άλλου και συνέτειναν στην αυτοκαταστροφή τους.¹⁰ Δευτερευόντως, ορίζει ως μόνη αντικειμενική ηθική σχέση μεταξύ των μελών της οικογένειας εκείνη ανάμεσα στον αδερφό και την αδερφή. Αυτή, επ' ουδενί δεν βασίζεται είτε σε δεσμεύσεις ερωτικές, όπως η σχέση μεταξύ των συζύγων, είτε σε —υπό κάποια έννοια— συμφέρον, όπως ο δεσμός των γονέων

με τα παιδιά τους. Περαιτέρω, υποστηρίζει πως ο αδερφός βρίσκει την αυτοπραγμάτωσή του στον εντός της πόλεως βίο, αφού εξέλθει από το οικογενειακό περιβάλλον, ενώ η αδελφή παραμένει φρουρός της οικογενειακής εστίας και του ηθικού κόσμου των εφέστιων θεών. Στη σχέση αυτή απαντάται η ηθική της κατακλείδα. Για εκείνη η μορφή του αδερφού δεν αντικαθίσταται και το καθήκον που καλείται να εκπληρώσει μετά την απώλειά του προσλαμβάνει κεφαλαιώδη αξία. Τα παραπάνω στην εγελιανή ανάγνωση μετουσιώνονται στη σχέση μεταξύ Πολυνείκη και Αντιγόνης και στην ακατανίκητη βούλησή της να αποδώσει μεταθανάτιες τιμές στον χαμένο αδερφό.¹¹

Όπως γίνεται προφανές, η παρουσία τις Ισμήνης θα ανέτρεπε τη θεωρία του Hegel, για μια σειρά λόγων. Συγκεκριμένα:

1) Διότι με βάση τη συμπεριφορά των δύο αδερφών, ο ρόλος της γυναίκας που παραμένει περιορισμένη εντός της οικογενειακής εστίας ταιριάζει περισσότερο σε αυτήν. Η Αντιγόνη, αντίθετα, ερχόμενη σε αντιπαράθεση με τον Κρέοντα παραβιάζει τα όρια του οίκου και δρα ως μετέχουσα στον δημόσιο βίο.

2) Επειδή η στάση της έρχεται σε αντίθεση με την πιστή τήρηση του ηθικού ρόλου και τη σημασία του καθήκοντος που ο Hegel θεωρεί ότι εκ φύσεως της έχει ανατεθεί ως γυναίκα. Η ταφή του Πολυνείκη δεν αντιμετωπίζεται από αυτήν ως υπέρτατο καθήκον ή οδός αυτοπραγμάτωσης.

3) Καθώς είναι έκδηλη η περίσκεψή της αναφορικά με το πλαίσιο δράσης που πρέπει να ακολουθήσει και εμφανίζεται πιο διαλλακτική και υποχωρητική. Κατ' αυτόν τον τρόπο, φτάνει εγγύτερα στον παραδοσιακό ρόλο της αρχαίας Ελληνίδας, ενώ, παράλληλα, διαψεύδει την υπόθεση περί αστόχαστης, αντικειμενικής ηθικής του κόσμου της.

4) Καθότι με την τελική της επιλογή να φτάσει ως τον θάνατο μαζί με την Αντιγόνη, και όχι για χάρη του Πολυνείκη παραβαίνοντας το διάταγμα του Κρέοντα, δίνεται η εντύπωση πως ο δεσμός αγάπης ανάμεσα στις δύο αδερφές είναι εξίσου ισχυρός, αν όχι ισχυρότερος από τον δεσμό αδερφού και αδερφής. Εξάλλου, έχει ήδη επιλέξει να παρανομήσει για χάρη της Αντιγόνης, υποθάλποντάς την.¹²

Σε άλλο επίπεδο, τη χρήση της *Αντιγόνης* από τον Hegel στην Αισθητική του ως υπόδειγμα, προκειμένου να ορίσει την αρχαία τραγωδία δίνοντας έμφαση στη δράση —δηλαδή ως συγκρουσιακή κατάσταση ηρώων μοιραία δεσμευμένων σε έμφυλα καθορισμένες κατηγορίες και ένα αναπόφευκτο, καταλυτικό πεπρωμένο— και σε αντιδιαστολή προς τη νεώτερη, η οποία εστιάζει στην ψυχολογική, εσωτερική πορεία αυτοσυνείδησης του μόνου αναστοχαστικού υποκειμένου,¹³ εκμεταλλεύεται στην αφήγησή του ο Kierkegaard.¹⁴ Επιφέροντας μία και μόνη εσκεμμένη τροποποίηση στο πρωτότυπο σενάριο, μεταλλάσσει τον χαρακτήρα του έργου από τυπική αρχαία τραγωδία σε νεωτερικό ψυχολογικό δράμα: Στην εξιστόρηση του, μόνο η Αντιγόνη γνωρίζει το αμάρτημα του Οιδίποδα, τη δολοφονία του πατέρα του και την αιμομικτική σχέση του με τη μητέρα του, Ιοκάστη. Με αυτό ως δεδομένο, και εφόσον η μορφή της Ισμήνης αποσιωπάται,¹⁵ γίνεται η μοναδική εναπομείνασα κληρονόμος της κατάρας των Λαβδακιδών και, ως εκ τούτου, φορέας μιας ενοχής για την οποία δεν έχει υπαιτιότητα. Η ζωή της, σε αντίθεση με εκείνη της σοφόκλειας ηρωίδας, την οποία ο Δανός στοχαστής θεωρεί ανέμελη, είναι δεμένη με το τραγικό της μυστικό που την έχει βυθίσει από πρώιμη ηλικία σε μια θάλασσα υπαρξιακής αγωνίας, σε μια ζωή γεμάτη θλίψη, την οποία δεν μπορεί να συμμεριστεί κανείς άλλος. Είναι αναγκαίο γι' αυτήν να παραβεί τη διαταγή του Κρέοντα και να οδηγηθεί στον θάνατο. Ως τελευταία στη σειρά, θα πάρει μαζί της το ένοχο μυστικό και θα κλείσει τον μακάβριο κύκλο της κατάρας. Ο ολοκληρωτικός έρωτάς της για τον Αίμονα, όχι μόνο δεν την κρατά στη ζωή, παρά την ωθεί πιο έντονα στο οδυνηρό τέλος, προκειμένου να μην υποχρεωθεί να αποκαλύψει το όνειδος. Έτσι, ο πατέρας και ο μνηστήρας της γίνονται τελικά οι ηθικοί αυτουργοί του χαμού της, οι αντιμαχόμενες παρουσίες που τη συνθλίβουν, σε μια διελκυστίδα στην οποία δεν βρίσκει άλλο τρόπο να αντιδράσει εκτός από την έξοδο από τη ζωή.¹⁶

Η χρήση της ιστορίας της *Αντιγόνης* από τον Kierkegaard εμπεριέχει στοιχεία της προσωπικής του ζωής, αποτελεί προβολή βιωμάτων του. Όταν ήταν παιδί, ο πατέρας του, ευρισκόμενος σε δύσκολη

κατάσταση, είχε βλαστημήσει τον Θεό —μία πράξη που τον βάραινε ψυχικά μέχρι τα βαθιά του γεράματα. Επιπλέον, είχε διαπράξει κάποια μεγάλη αδικία απέναντι στη σύζυγό του και μητέρα του φιλοσόφου. Καθώς μόνο εκείνος είχε επίγνωση των σοβαρών αμαρτημάτων του πατέρα του, προς τον οποίο έτρεφε μεγάλο σεβασμό, φρόντισε να τα κρατά κρυμμένα μέσα του, με θλιβερό κόστος την ανατροφοδότηση της εσωτερικής του αγωνίας. Αργότερα, αισθανόταν πως στον έρωτα της ζωής του, Regine Olsen, θα έπρεπε να δώσει εξηγήσεις για το ένοχο παρελθόν, να μοιραστεί τα μιανά μυστικά του και, συνεπώς, να ατιμάσει την πατρική φιγούρα, γιατί διαφορετικά πίστευε πως θα την εξαπατούσε. Με αυτόν τον τρόπο, αναγκάστηκε να θυσιάσει τον συναισθηματικό του δεσμό, να απομακρύνει την αγαπημένη του από τη ζωή του με βίαιο τρόπο, για να διαφυλάξει με ασφάλεια την οδυνηρή κληρονομιά.¹⁷ Σε μία τέτοια συγκυρία, δεδομένου ότι μόνο ένας πρέπει να γνωρίζει το επτασφράγιστο μυστικό και να είναι φορέας της τραγικής ενοχής, ο ρόλος της Ισμήνης δεν χωρά. Η ύπαρξη ενός ακόμα μάρτυρα θα συνέβαλλε στη διαιώνιση της κατάρτας, τον πολλαπλασιασμό της δυστυχίας και τη διεύρυνση του πεδίου υπαρξιακής αγωνίας και σπαραγμού.

Στο τέλος, η εξαφάνιση της Ισμήνης από το πλέγμα των εγγειανών απόψεων αποτέλεσε ακόμα μία αφορμή για μομφή κατά του Γερμανού φιλοσόφου, στο πλαίσιο κριτικής που του έχει διαχρονικά ασκηθεί. Επί του προκειμένου, η παραδειγματική χρήση της *Αντιγόνης* έχει εκτιμηθεί ως αναίτια γενικευμένη αλλά και ελλιπής, επειδή, όπως επισημαίνεται, αυτός στέκεται μόνο στα δεδομένα που επαληθεύουν τις θεωρίες του και αγνοεί εκείνα που τις διαψεύδουν, μένοντας σε απόσταση από τον αυθεντικό χαρακτήρα και τις προθέσεις του σοφόκλειου δημιουργήματος. Ωστόσο, οι πολέμοί του θα έπρεπε να λαμβάνουν υπόψη τους ότι η ίδια η φύση του παραδείγματος, ως κάτι που είναι γνώριμο στον αποδέκτη και πιθανώς το παραδέχεται ήδη, ως γενίκευση ή απλούστευση για να ενισχυθούν κάποιοι ισχυρισμοί ή, ίσως, ως τέχνημα που θα βοηθήσει για να γίνουν πιο ξεκάθαροι και αντιληπτοί, καθιστά την εξαντλητική αντιπαραβολή του προς το αρχέτυπο —ιδίως όταν πρόκειται για περίτεχνα πνευ-

ματικά δημιουργήματα υποκείμενα σε ποικίλες ερμηνείες— αμφίβολη για την εξαγωγή ασφαλών και γόνιμων συμπερασμάτων. Άλλωστε, έχοντας κατά νου τον, ομολογουμένως απαιτητικό για τον αναγνώστη, τρόπο γραφής του Hegel, η χρήση τέτοιων μέσων είναι ευπρόσδεκτη, διότι συμβάλλει καίρια στην κατανόηση του κειμένου. Απεναντίας, στην εξιστόρηση του Kierkegaard, η φιγούρα της Ισμήνης απλώς δεν μπορεί να ενταχθεί. Η παρουσία της μονάχα θα υποβάθμιζε την ένταση της υπαρξιακής αγωνίας και των εσωτερικών συγκρούσεων της δικής του Αντιγόνης και δεν θα επέτρεπε να κλείσει ο κύκλος της οδύνης, συγχρόνως δε, θα εξασθένιζε το στοιχείο που την προσδιορίζει ως νεωτερικής μορφής δράμα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Hegel θεωρούσε την Αντιγόνη ένα από τα υψηλότερα, από κάθε άποψη, έργα τέχνης όλων των εποχών. Βλ. G. F. W. Hegel, *Αισθητική*, μτφρ. Στ. Γιακουμής (Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2009), 313. Κατά την εκτίμησή του, η ηρωίδα ήταν η πιο ένδοξη μορφή που εμφανίστηκε ποτέ επί γης, χαρακτηρισμός που, μεταξύ άλλων, παρατίθεται από τον Walter Kaufmann στο *Tragedy and Philosophy* (Princeton: Princeton University Press, 1968), 201.
2. Στην *Αισθητική*, πέρα από τους σαφείς υπαινιγμούς στην υπόθεση του έργου, η Αντιγόνη μνημονεύεται εννέα φορές, ο Αίμων τρεις, ο Ετεοκλής μία, ο Πολυνείκης δύο, ο Κρέων επτά ενώ οι αναφορές στον Σοφοκλή, συνολικά, είναι είκοσι τρεις (σύμφωνα και με το Αλφαριθμητικό Ευρετήριο στο Hegel, *Αισθητική*, 679-689). Αντίθετα, στη *Φαινομενολογία του Πνεύματος*, που αναλύει τον αντικειμενικό ηθικό κόσμο της αρχαίας Ελλάδας, αναφέρεται στην ηρωίδα μόνο δύο φορές ονομαστικά, όπως πιστοποιεί και ο George Steiner, *Οι Αντιγόνας. Ο μύθος της Αντιγόνης στην λογοτεχνία, τις τέχνες και την σκέψη της Εσπερίας*, μτφρ. Β. Μάστορης – Π. Μπουρλάκης (Αθήνα: Καλέντης, 2001), 59, και επί το πλείστον χρησιμοποιεί το έργο υπαινισσόμενος αυτό.
3. Ο Steiner, *Οι Αντιγόνας. Ο μύθος της Αντιγόνης στην λογοτεχνία, τις τέχνες και την σκέψη της Εσπερίας*, 76-78, αναφέρει περιπτώσεις στις οποίες υπάρχουν εμφανή ίχνη επίδρασης της εγγελιανής ανάγνωσης της Αντιγόνης.
4. Πλήρης ανάλυση των εγγελιανών επιδράσεων στην ερμηνεία της *Αντιγόνης* του Kierkegaard, στο Jon Stewart, “Hegel’s influence on Kierkegaard’s interpretation of Antigone,” *Persona y Derecho* 39 (1998): 196-216.
5. Για την εκπόνηση του παρόντος έγινε μελέτη βάσει του Σοφοκλής, *Αντιγόνη*, μτφρ. Στ. Μπαζάκου–Μαραγκοδάκη (Αθήνα: Dian Books, 1996).
6. Η παρουσία της Ισμήνης στον Πρόλογο του έργου εντοπίζεται στους στίχους

1-99.

7. Η δεύτερη εμφάνιση της Ισμήνης εντοπίζεται στους στίχους 526-581.

8. Αυτό συμβαίνει χωρίς να εμφανιστεί η Ισμήνη, σε διάλογο μεταξύ Κρέοντα και Χορού, στους στίχους 768-772 του Τρίτου Επεισοδίου.

9. Στις παραγράφους 446-476 της *Φαινομενολογίας του Πνεύματος*. Για την εκπόνηση του παρόντος έγινε μελέτη βάσει του G. F. W. Hegel, *Φαινομενολογία του Πνεύματος* (*Τόμος II*), μτφρ.-σχόλια Δ. Τζωρτζόπουλος (Αθήνα: Δωδώνη, 1995), 268-309.

10. Μία συνοπτική ερμηνεία αυτού του επιχειρήματος του Hegel δίνει ο Robert Stern, *Routledge Philosophy Guidebook to Hegel and the Phenomenology of Spirit* (London: Routledge, 2002), 139-145.

11. Ο Hegel αναλύει διεξοδικά τις μορφές σχέσεων εντός της οικογένειας στην *Φαινομενολογία του Πνεύματος* στις παραγράφους 456-457, 279-282. Επίσης, βλ. και Steiner, *Οι Αντιγόνες. Ο μύθος της Αντιγόνης στην λογοτεχνία, τις τέχνες και την σκέψη της Εσπερίας*, 65-67.

12. Στις συνέπειες της παρουσίας της Ισμήνης στέκεται η φεμινιστική κριτική. Ενδεικτικά, Patricia Jagentowicz Mills, "Hegel's Antigone," στο *Feminist Interpretations of G. F. W. Hegel*, ed. Patricia Jagentowicz Mills (University Park: The Pennsylvania State University Press, 1996), 71-72 και Jocelyn Hoy, "Hegel, Antigone and Feminist Critique: The Spirit of Ancient Greece," στο *The Blackwell Guide to Hegel's Phenomenology of Spirit*, ed. Kenneth Westphal (Oxford: Wiley-Blackwell, 2009), 177-178, 183.

13. Πιο αναλυτικά τις διαφορές εκθέτει ο A. C. Bradley, "Hegel's Theory of Tragedy," στο *Oxford Lectures on Poetry* (Bloomington: Indiana University Press, 21961), 76-81. Επίσης, βλ. Steiner, *Οι Αντιγόνες. Ο μύθος της Αντιγόνης στην λογοτεχνία, τις τέχνες και την σκέψη της Εσπερίας*, 98.

14. Steiner, *Οι Αντιγόνες. Ο μύθος της Αντιγόνης στην λογοτεχνία, τις τέχνες και την σκέψη της Εσπερίας*, 92-94.

15. Ο Kierkegaard βασίζεται στον στίχο 941 στο Τέταρτο Επεισόδιο της τραγωδίας, όπου η Αντιγόνη απευθυνόμενη στους άρχοντες της Θήβας αυτοαποκαλείται «η μόνη βασιλοπούλα που έχει απομείνει», για να στηρίξει την υπόθεσή του. Βλ. και Steiner, *Οι Αντιγόνες. Ο μύθος της Αντιγόνης στην λογοτεχνία, τις τέχνες και την σκέψη της Εσπερίας*, 103-104.

16. Η Κιρκεγκωριανή ανάγνωση της *Αντιγόνης* στο Søren Kierkegaard, "The Tragic in Ancient Drama Reflected in the Tragic in Modern Drama," στο *Either/Or Part I*, μτφρ. H. V. Hong & E. H. Hong (Princeton (NJ): Princeton University Press, 1987), 139-164. Επίσης, βλ. Steiner, *Οι Αντιγόνες. Ο μύθος της Αντιγόνης στην λογοτεχνία, τις τέχνες και την σκέψη της Εσπερίας*, 103-108.

17. Steiner, *Οι Αντιγόνες. Ο μύθος της Αντιγόνης στην λογοτεχνία, τις τέχνες και την σκέψη της Εσπερίας*, 108-110.